

Psikoloji Felsefesinde Temel Problemler

Emir H. Özel | Adnan Menderes Üniversitesi

Özet

Psikolojinin felsefi problemleri göstermektedir ki psikoloji bir bilim olarak kurgulandığından beri felsefeden akademik çevrelerde bahsedildiğinin aksine sağlam bir kopuş gerçekleştirilememiştir. Psikolojinin gerek ele aldığı konu ve bu konuyu inceleme metotları, gerekse kendi içerisindeki paradigmalardan eş ölçümlü olamamaları ve düalizm ile monizm arasındaki geçişi tam olarak sağlayamaması psikolojiyi sorunlu bir bilim haline getirmiştir. Psikoloji felsefesinin temel problemlerinin ele alındığı bu çalışmada beş temel problemin açılımı tartışılmıştır. Bu problemler arasında ontolojik ve epistemolojik meseleleri irdeleyen ilk iki problem psikoloji felsefesinin en temel problemlerini oluşturur. Özne-nesne problemi, bilinç problemi ve eş ölçümlü olmama sorunu epistemolojik ve ontolojik meselelerle bağlantılı olan diğer önemli psikoloji felsefesi sorunlarıdır. Bu çalışmada temel problemlerin çözümüyle ilgili fikir belirtilmemiş ve anaakım psikolojiye bazı eleştiriler getirilmiştir.

Anahtar sözcükler: Psikoloji, psikoloji felsefesi, ontoloji, epistemoloji, eş ölçümlü olmama, özne-nesne problemi, bilinç problemi.

Giriş

Psikolojinin felsefeden koparak kendisini yeni bir bilim olarak kurgulamaya çalışması yaklaşık 200 yıl öncesine kadar geri götürülebilir. Bu süre zarfında yaşanan yeniliklerle birlikte psikolojinin hayatımızda köklü bir şekilde yerini alması psikolojinin bir bilim olarak tanınmasını sağlamıştır. Ancak psikolojinin bugün uğraştığı problemlerin aslında bir zamanlar felsefenin uğraştığı problemlerin başka bir tarzı olduğunu görebilsek psikolojinin felsefeden kopuşunun başarılı bir kopuş olmadığını da görebiliriz. Psikoloji bir bilim olarak bugün ne kadar saygın bir konumda duruyor olsa da aslında yakın geçmişi, ele aldığı araştırma nesnesi ve bu nesneyi incelediği metotları gereğince aslında hala felsefenin içerisinde durmaktadır.

Lakatos'a (2014: 19) göre "insanın kendine özgü özelliklerinin başında bilgiye olan saygısı gelir (...) ve bilim bilginin en saygıdeğer adı olagelmiştir." Lakatos'un bu çıkarımı bilime neden güven duyduğumuzun da bir açıklamasını sağlar. Felsefeden kopan bilimsel disiplinlerin felsefi kopuşları bu güven içerisinde şekillenir. Sözelimi fizik, kimya ve biyolojinin felsefedeki karşılığı ontolojik ve epistemolojik bazı

sorunlara tekabül eder: madde nedir, düzen nedir, yaşam nedir, neden yaşarız? vb. Biyoloji de felsefeden (görece) yeni kopan bir doğa bilimi olarak felsefi problemlerle yüzleşmektedir ancak bu bütün bilimler için geçerli olmakla birlikte psikoloji için en yüksek seviyede problemler doğurmaktadır. Öyle ki fiziğin çalışma alanı felsefenin “madde nedir?” sorusu için felsefi ve bilimsel bir cevaplandırma temeli sağlar. Aynı şekilde biyoloji bize “yaşamın ne olduğu”nu söyleyemez ancak yaşamın nasıl ortaya çıktığını ve canlıların neden farklı mekanizmalar geliştirdiklerini açıklayarak “yaşamın neliği” sorununu felsefi olarak çözmemize de yardımcı olabilir. Ancak psikolojiden elde ettiğimiz bilimsel kuramlar bize insanın/ruhun/psişik aygıtın ne olduğunu, neden veya nasıl yaşamamız gerektiğini vb. açıklayabilmekten uzaktır.

İnsanların biyolojiye veya fiziğe güvenmelerinin sebebi doğa bilimlerinin güvenilir bir bilgi kaynağı oluşturabilmesidir. Lakatos (2014: 19) için “bilim ve sahte bilim arasında sınır koyma yalnızca masa başında yapılan felsefenin bir sorunu değildir; sosyal ve politik açıdan can alıcı öneme sahiptir.” Bilimsel kuramlar hayatlarımızı da dönüştürürler bu nedenle her sağlam bilimsel kuramın bir tür 11. tez¹ olma potansiyeli vardır (Marx & Engels, 1992: 22). Bruno’nun yakılarak idam edilmesi, Einstein’ın atom bombasıyla suçlanması, Kopernik’in aforozu veya Freud’un cinsellikle ilgili görüşleri nedeniyle eleştirilmesi ancak sonradan hippî hareketlerine öncülük edecek şekilde yeniden yorumlanabilmesi bilimsel gelişmelerin etik ve ideolojik özelliklerini açığa çıkarmaktadır. Bu bakımdan felsefeden kopamayan bir psikolojinin dünyayı nasıl dönüştüreceğini bilemeyiz. Psikolojinin toplumsal sorunlarından birisi herkesin potansiyel bir psikolog gibi hareket edebilmesidir, yalnızca bu durum bile psikolojinin neden felsefeden kopması ve bir bilim olması gerektiğini kendi başına gösterebilen en güzel örneklerden birisidir.

Bu çalışmanın amacı psikolojiye dair felsefi bir soruşturmanın çözümlemesi gereken temel problemleri tanımlamaktır. Bu problemler psikolojinin felsefi zeminine ilişkindir ve bilimsel bir psikoloji için bu problemlerin öncelikli olarak çözüme kavuşturulmaları gerekmektedir. Teo (2017) psikoloji felsefesi için Türkçe literatürde oldukça önem arz eden bir çalışmada bu problemlerin iki tanesini ele almaktadır: psikolojinin ontolojik problemi ve epistemolojik problemi. Bu iki problematik geri kalanlar için de ayrıca bir temel oluşturmaktadır, çünkü psikolojinin araştırma nesnesi (ontolojisi) ve araştırma metodu (epistemolojisi) psikolojinin bir bilim olması için büyük öneme sahiptir. Özellikle bu iki temel problemin çözümü diğer problemlerin çözümünü de belirlemektedir.

¹ Karl Marx’ın Feuerbach Üzerine Tezler’deki 11. tezi şöyledir: “Filozoflar dünyayı yalnızca değişik biçimlerde yorumladılar, sorun onu değiştirmektir.” Marx’ın bu sözü pratiğin teoriye daha baskın olduğunun altını çizer.

Anaakım psikolojide karşılaştığımız sorunlar Vigotski'den (2021) beri bilinmektedir, psikoloji bir materyalite eksikliğiyle boğuşmaktadır. Pozitivizmin yükselişiyle birlikte bilimden elenen metafizik ögeler psikoloji içerisinde bugün bile yerli yerinde durmaktadır. Örneğin psikolojinin en önemli problemlerinden birisi olarak gösterebileceğimiz zihin-beden sorunu özünde metafizik bir problemdir, psikolojinin zihinle ilgili bir aktivite olduğunu kabul etsek bile metafizik bir kavram olan zihnin pozitivist bir bilim olan psikolojide nasıl incelendiği sorusu daima cevaplanamadan eksik kalır. Akademide pozitivist olduğu iddia edilen psikoloji disiplininin gerçekten de pozitivizmin gerekliliklerini karşılayıp karşılamadığı (örneğin metafizikten arınıp arınmadığı veya nicel yöntemleri kullanıp kullanmadığı gibi gereklilikler) ayrı bir muammadır. Yine de bu çalışma kapsamında bu tarz psikoloji eleştirileri en asgari düzeyde tutulmaya çalışılacak ve psikoloji felsefesinin önemli problemleri ağırlıklı olarak işlenecektir.

Eleştirel psikoloji de bir akım olarak psikolojinin felsefi yönünü vurgulamaktadır. Anti-psikiyatriden bağımsız olarak eleştirel psikoloji akımı toplumsal etmenleri daha çok göz önünde tutan, birey-merkezli değil toplum-merkezli sosyal bir psikoloji arayışıdır. Ancak kurgulanmaya çalışılan bu psikolojinin bilimsel bir değerinin olup olmadığı tartışma konusudur. Bilim felsefesinin bir alt dalı olarak psikoloji felsefesinde de psikolojinin bir bilim olup olmadığı temel bir problematiktir. Ancak bu problemin açılımı psikoloji felsefesini aştığı ve özünde bir bilim felsefesi sorusu olduğu için bu çalışma kapsamında ele alınmayacaktır. Yine de Kuhn (2021) gibi bilim felsefesi kuramcılarının sıklıkla başvurduğu "bilim adamının psikolojisi" gibi kavramlar psikolojinin öznellik barındırdığını vurgu yapması bakımından katı bir bilim anlayışına ters düşecek şekilde yorumlanabilir, psikoloji monist materyalist bir bilim olsa da özne-nesne ayrımını bilimsel ölçekte başarılı bir şekilde belirleyememiştir, bu nedenle bir doğa bilimi olabilecek kapasiteye sahip olmadığı söylenebilir.

"Kuhn (1962)'dan beri bilim tarihçileri, araştırmacıların ne yapmaya çalıştığı ve gerçekte ne yaptığı arasındaki farkı vurgulamıştır. Koch (1985) gibi eleştirmenler psikolojinin psikolojik yasalar oluşturma iddiasını eleştirir ve şunu iddia ederler: Bu disiplinin yüz yılı aşan bir süredir devam eden doğabilimsel yönelimine, yüzlerce binlerce deneye, birikmiş teknik yazılara rağmen, doğa bilimlerine uygun ya da evrensel olarak geçerli olacak *doğa yasaları* ürettiğini söylemek zordur. Psikolojinin yasa yapıcı bir bilim olarak başarısız olduğu gerçeği, psikolojide hakim yöntemin, psikolojinin uğraştığı konuya hakkını verip vermediği üzerine düşünülmesini gerektirir." (Teo, 2017: 82) [İtalikler yazara aittir.]

Yukarıdaki alıntıdan da görüldüğü üzere psikoloji nomolojik (yasa koyucu) bir bilim değildir, ana akım psikoloji yoğun olarak bir davranışın popülasyondaki sıklığını ölçüp bunu yorumlayarak ilerler. Ana akım psikoloji bugün akademide öğretilmekte olan sosyal ve bilişsel psikolojidir. Ancak Koch'un da bahsettiği gibi pek çok deneye rağmen psikoloji doğru olduğunu rahatlıkla söyleyebileceğimiz bir bilgi sunabilmekten yoksundur.² Öte yandan psikoloji içerisinde kuramların fazlalığı da bunların heterojen gözükmesini sağlamaktadır ancak aslında bu kuramlar sadece farklı şeylerden bahseden bir yığındır. Örneğin en bilinen psikoloji kuramları arasında Gestalt psikolojisi, psikanaliz, davranışçılık, Marksist psikoloji veya bilişsel psikoloji sıralanabilir.

Ancak fizikteki Newton, Einstein ve Planck üçlüsünde bulduğumuz ilişkiyi asla psikoloji kuramcılarında bulamayız. Sözelimi Einstein ve Newton farklı şeyler ortaya koymalarına rağmen aynı evrene başarılı bir şekilde bakabilirler. Bu halde Einstein Newton'un tamamlayıcısıdır, hem Newton'un açıklayabildiklerini hem de açıklayamadıklarını başarılı bir şekilde açıklayabilmiştir (tabii unutulmamalı ki Einstein ve Newton arasındaki kütle kavramının eş ölçümlü olmaması fizikte de bir eş ölçümlü olmama problemi yaratmaktadır). Ancak Pavlov hiçbir şekilde Freud'un tamamlayıcısı değildir. Psikoloji içerisinde sayılan kuramların gelişimleri ve ortaya çıkışları incelendiğinde aralarında fazla zaman farkı bulmak imkansızdır, Kuhn'cu paradigma değişimlerini psikolojide göremeyişimizin sebeplerinden birisi de budur. Hiçbir psikoloji kuramı gerçekten paradigma olacak kadar uzun süre benimsenememiş ve psikoloji alanında tekel haline gelememiştir. Freud psikanalizle psikolojide bir otorite haline gelirken bile Jung veya Adler gibi farklı kuramcılar Freud'un fikirlerini kendilerince çürütmeyi başarabilmişlerdir.

Hempel'in doğa bilimi felsefesine göre de bizleri bilimsel sonuca götüren şey dedüktif nomolojik modellerdir, buna göre bilimsel bir açıklama (explanandum) koşul önermeleri ile doğa yasalarının (ki bu ikisine explanans denir) mantıki ve zorunlu sonucu olarak açığa çıkar, yani Hempel'e göre doğa bilimsel bir açıklama doğa yasalarına dayanmaktadır (Hempel, 2021; Özkan, 2020). Oysa psikolojideki hiçbir açıklamada doğa yasaları kullanılmamaktadır, bu bakımdan Hempel'ci bir doğa bilimi felsefesini (pozitivizmi) benimsediğimizde psikolojinin tek bir bilimsel teoriye sahip olmadığı sonucunu çıkarmamız gerekir. Hempel'in sosyal bilimlere adadığı istatistiksel-tümevarımsal model de (Hempel, 1963; 2021: 67) tümdengelimli olduğu iddia edilen ana akım psikoloji için (Arkonaç, 2016: 21) bir kafa karışıklığı

² Bilimsel bilginin yanlışlanabilmesi daha doğru bir kriter olsa da psikoloji yanlışlanabilmeye müsait bir alan değildir, ancak süresiz bir şekilde doğrulayabileceği bir veri de elde edememektedir. Sözelimi fizikte bir taşın uygun şartlar altında daima yere düşme hareketi gösterebileceğinden bahsedebiliriz ancak psikolojide bir insanın uygun şartlar altında belirli bir davranış ya da biliş örüntüsünü takip edebileceğinden bahsedemeyiz.

yaratmaktadır. Dahası Hempel için psikolojinin bir doğa bilimi mi yoksa bir sosyal bilim mi olduğu da tamamen tartışmalı bir durumdur ve *Doğa Bilimi Felsefesi* isimli kitabında psikolojiyi diğer sosyal bilimlerden ayırmasına rağmen doğa bilimleri içerisinde de kabul etmez (Hempel, 2021: 1). Öte yandan Kuhn'un (2021) tanımladığı ve Tura'nın (2016) psikiyatri felsefesi bağlamında üzerinde çalıştığı eş ölçümlü olmama probleminde de görebileceğimiz gibi psikolojinin doğanın bir durumu olan insanı açıkladığı mı yoksa anladığı mı ayrıca bir ikilemi oluşturur.

1. Psikolojinin Ontolojik Problemi

Psikolojinin ontolojik bakış açısı şayet psikoloji bir bilimse monist materyalist olmak durumundadır çünkü bir bilimin materyalist temellere sahip olması nesnelliği için elzemdir (Tura, 2011). Bu durumda psikolojinin araştırma nesnesinin ne olduğunu da söyleyebilmemiz gerekir. Vigotski'nin (2021) de uzun süre üzerinde çalıştığı bu sorun psikoloji felsefesinin en temel problemidir: psikoloji neyi inceler? Vigotski'nin çalışmasına göre bu sorunun cevabı bilinçtir. Ancak psikoloji hala felsefeden tam olarak kopamamış bir bilim olarak terminolojik sıkıntılarla da boğuşmaktadır, öyle ki psikolojide pek çok farklı bilinç tanımı bulmak mümkündür. Nörobilimsel olarak bilinç uyanıklık ve farkındalık hali belirten beyin aktivitesidir, Freudyen olaraksa bilinçdışına bastırılmış öğelerin açığa çıktığı ve kendini belli edebildiği bir tür farkındalık alanıdır. Vigotski'nin bilinç tanımı farkındalık mefhumuyla bağlantılı olsa da metafizik değerlerini korumayı sürdürür. O halde pozitivist psikolojinin metafizik bir nesnesi vardır. Bu durum bir çelişki yaratacağı için hataya açıktır, ki zaten Vigotski'nin kurmaya çalıştığı psikoloji de pozitivist değildir ancak pozitivism kadar materyalist bir zeminde kalır.

Özne, duyum ve algı, zihin, biliş, beyin ve ruh gibi kavramlar uzun zamandır psikologların savunduğu bazı araştırma nesnelere aittir. Bunlardan birisi olan davranış mefhumu bilimsel bir psikoloji için büyük bir neslin araştırma nesnesi haline geldi. Ancak psikanaliz nezdinde (Lacan, 2022: 66) bu durumun fazla mekanik kaçması ve insanı davranışlardan ibaret görmesi davranışlara dökülemeyen artıklara bakılmasını sağladı. Bu artıklar genel olarak duygu ve düşüncelerdir. Daha Freudyen bir tema olduğu hiç şüphesiz doğru olsa da bunun bilimsel olarak incelenmeye değer bir tarafı vardı. Panksepp'in (2017) duygular üzerindeki nörobiyolojik araştırmaları öznel hislerimizin limbik sistemdeki kökenini irdeleyerek fenomenlerimizin biyolojik yönünü bize gösterebildi. Nöropsikanalizin de temellerinden birisi olan bu çalışmalar nörobilimsel olarak oldukça değerlidir ve psikoloji bilimini de etkilediler ancak yapılan deneyler ve yazılan makaleler psikoloji içerisinde değerlendirilmedi. Çünkü nörobilim ve psikoloji farklı araştırma faaliyetleridir. Bu durum psikoloji ve

nörobilimin bağlantılı olmadığı anlamına gelmemektedir. Bu durum eş ölçümlü olmama probleminde daha ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Psikolojinin düalist bir zeminden geldiği göz önüne alındığında ruh ve zihin gibi kavramların dönem dönem psikolojinin araştırma nesnesi olması şaşırtıcı değildir. Ancak modern bilimin monist temeller üzerine inşa edilmesi ve Bachelard (2008) gibi felsefecilerin Descartes'ın aşılması gerektiği düşüncesi düalizmden kopuşa sebebiyet vermiştir. Düalist kuramlar psikolojide de terk edilmesine (aslında hala düalizmden tam bir kopuş gerçekleşmediği de yanlış değildir, zihin ve beyin ilişkisinden bahsederken bu iki kavramın aynı şey olduklarını iddia ettiğimizde bile düalist bir zeminden çıkıp monist bir sonuca varmışız demektir, bu durum hala bilimde düalizmden etkilendiğimizi göstermektedir) rağmen monist kuramlardan elde ettiğimiz araştırma nesnelere birbirleriyle tutarsızdır. Vigotski (2021) bu durumu tek bir psikoloji kurmaya çalışan birden fazla psikolojinin var olmasıyla açıklar.

Psikoloji insana dair bilimsel bir uğraş olsa da bu bilimin en büyük kuramları psikolojinin insanı farklı açılardan ele almasını hedeflemektedir. Örneğin davranışçılık insanı bir makine olarak ele alır ve uyaranlarla davranışlarını inceleyerek buna göre insani bir açıklama çıkarmaya çalışır. Psikanaliz divanda analizanı (danışanı/hastayı) gözlemleyerek bilinçdışını anlamaya ve semptomları ortadan kaldırmaya çalışır. Ancak davranışçılık ve psikanalizi birbiriyle bütünleştirmek olanaksızdır. Gerçi belli bir yere kadar psikanalizin de davranışçı olduğu belki iddia edilebilir çünkü analizanın semptomu kendini davranış olarak gösterdiğinden ötürü psikanaliz de davranışları incelemektedir ancak bunu davranışçılık akımının kullandığı laboratuvar ekipmanlarıyla yapmamakta ve davranışları açıklamayı değil anlamayı amaçlamaktadır. Bu durumda psikolojideki iki büyük kuramın bambaşka psikolojiler kurmayı hedefledikleri ve farklı ontolojik ve epistemolojik cevaplarının olduğunu görebiliriz.

Ontolojik ve epistemolojik problemin birbirine bağlandığı nokta belirsizlik mefhumudur. Kastedilen belirsizlik 2. bölümde daha ayrıntılı tartışılacaktır ancak ontolojik bir meseleye vurgu yapması sebebiyle sosyal bilimlerdeki çoğaltma krizinden (*replication crisis*) de bahsetmemiz gerekmektedir. Çoğaltma krizi kısaca sosyal bilimler alanında (bir sosyal bilim olup olmadığı tartışma konusu olsa da özellikle psikoloji içerisinde) yapılan çalışmaların evrensel geçerlilik düzeylerinin düşük çıkması olarak özetlenebilir, bu durumun nedeni yapılan istatistiksel çalışmaların aynı örnekleme tekrarlandıkları zaman bile aynı sonuçları verememesinden kaynaklanmaktadır (Trafimow, 2018).

Çoğaltma krizindeki belirsizlik aynı koşullarda yapılan iki çalışmanın farklı sonuçlar doğurmasıdır, bu bağlamda çoğaltma krizindeki belirsizliğin ünlü çift yarık

deneyiyle benzerlik taşıdığını söyleyebiliriz. Bu durumun bir krizden ziyade avantaj olduğu düşünülebilir çünkü tekrarlanan deneylerin farklı sonuçlar vermesi ele alınan ögenin yanlışlanabilmesine zemin hazırlayabilir. Öte yandan bu durum Popper'ci ya da Lakatos'çu bir yanlışlama olmayacaktır, sadece elde edilen deney sonuçları deneylerdeki ufak tefek farklılıklara göre de değişebilmekte ve bu değişken faktörlerin deneyin akışını belirlemesi kolaylaşmaktadır. Sonuç olarak elde edilen şey iki deneyde aynı olmayan bir faktörün deneye ne düzeyde etki edebileceğidir.

Deneylerin işleyiş koşulları ve örneklemeleri aynı olsa bile ufak farklılıklar daima kaçınılmazdır çünkü insanlarla yapılan çalışmalar ne kadar tekrarlanırsa tekrarlanırsa insanların zamanla değişebilmeleri faktöründen bağımsızlıklarını koruyamazlar. Yine de çoğaltma krizinin bazı matematiksel metotlarla çözülebilmeye ilişkin çalışmalar yapılmaktadır ve kilit noktamız geniş örnekleme sahip çalışmaların daha benzer sonuçlara sahip olmasıdır (Trafimow, 2018: 7).

2. Psikolojinin Epistemolojik Problemi

Psikolojinin ontolojik problemi yani araştırma nesnesi çözüldüğünde geriye önemli bir soru kalmaktadır ve bu sorun başlı başına ontolojik problemle birbirine bağlıdır. Bu sorun psikolojideki epistemolojik problemi oluşturur: psikoloji ele aldığı araştırma nesnesini hangi metodolojiyi kullanarak inceler? Epistemolojik problem özünde insanı nasıl anladığımız ya da açıkladığımızla ilgilidir. İlk psikologlar için içebakış mefhumu bu sorunun cevabını oluşturmaktadır.

Pozitivizmin yükselmesiyle birlikte psikoloji de kendisini pozitivist bir doğa bilimi olarak yeniden kurgulama yoluna girmiştir, bu durum içebakış yönteminin psikolojiden tasfiye edilmesi gerektiğine dair tartışmalara neden olmuştur çünkü içebakış pozitivist bir yöntem olmamakla birlikte bilimsel olarak hiçbir sınıma tabi tutulamamaktadır. Ribot gibi düşünürlerse psikolojiye özgü olan içebakışın bilimden çıkartılmaması ama yine de pozitivist bir psikolojinin meşru kılınması için bazı düşünceler geliştirmişlerdir (Guillin, 2004). Ancak Ribot'un "muğlak pozitivizm" olarak adlandırılan düşüncesi psikolojiyi bir ikileme uğraşmak zorunda bırakmıştır. Buna göre içebakış gibi yöntemlerin psikolojiden elenmemesi psikolojiyi bir doğa bilimi yerine bir tür sosyal bilim olarak kurmamıza imkan tanımıştır, ancak sosyal bilimler için pozitivizm oldukça tartışmalı bir konu olarak bugün bile varlığını sürdürmektedir.

Teo'ya (2017: 80) göre insanı makineye benzeten bir psikoloji mekanistik bir metodolojiyi benimsemiş demektir. Zaten bu nedenle epistemolojik meseleler ontolojik kavramlara bağlı olarak ilerler, insanı bir makineye benzetmek ontolojik bir durumu belirtir ancak bu makineyi incelemek için mekanistik bir metodoloji

kullanılır, ana akım psikoloji bu ilişkinin farkında olmadığı için Teo'ya göre problemlidir. Sözgelimi Ribot'nun psikoloji anlayışında ontolojik ve epistemolojik meseleler birbiriyle bu şekilde çatışmaktadır; fizik biliminin kavramlarıyla açıklanamayan ancak sadece belli başlı öznel yöntemlerle anlaşılabilen insan doğasının kabulü ontolojik bir mesele iken bu meseleyi pozitivistin epistemik kavramlarıyla irdeleyemeyiz.

Modern psikolojinin kullandığı nicel yöntemler de sorunlu bir epistemik alanda kalmaktadır. Ana akım psikolojinin sıklıkla kullandığı istatistiksel metotlar matematiksel bir kesinlikten yoksun olduğu için belirsizlik yaratır, oysa bilimlerde doğru bilgiye ulaşmak için daha "kesinlikli" metodolojilere ihtiyaç duyulur. Psikolojide kullanılan istatistiğe yönelik "verilerinize yeterince işkence ederseniz, eninde sonunda duymak isteyeceğiniz sonucu söyleyecektir" (Tez, 2017: 92) gibi bir eleştiri istatistiğe neden güvenemediğimizi gözler önüne sermektedir. Söz konusu insan-dışı nesnelere oldukça matematiksel metotların güvenilirliği tartışmaya kapalıdır. Örneğin fizik biliminin epistemik ve ontolojik sınırları içerisinde kullanılan metodolojiler fiziğe kesin bir doğru açıklama hakkı tanımaktadır, oysa insan için içine girdiğinde önemli meselelere dair matematiksel bir çıkarımda bulunmamız gittikçe zorlaşmaktadır. Örneğin fizikte elektronların yapısını açıklayabilmek için tek bir elektronu incelemek yeterlidir ancak psikolojide tek bir insanı inceleyerek asla bir kuram ortaya konulamaz.

Dahası, fizikteki belirsizlik ile psikolojideki belirsizlik de aynı şeyler değildir. Fiziğin Heisenberg ilkesi belirsizliğin olduğuna dair kesin bir tanım ortaya koyabilirken psikolojideki belirsizlik doğrulanabilen veya yanlışlanabilen bir veri ortaya koymamıza mani olur.³ Kuantum mekaniği, yapay zeka ve formel mantığın Gödelci teknikleri sayesinde matematiksel metotların insan bilimlerinde de kullanılabilmesi belki mümkün olabilir ancak günümüz matematiği buna müsaade edecek kadar gelişmiş görünmemektedir.

Öte yandan insan ele alındığında insana içkin bazı kavramların açıklanmaya değil de sadece anlaşılmaya yatkın olması hermeneutiğin insan bilimlerindeki önemini göstermektedir. Hermeneutik bir disiplinin matematiksel metotları nasıl kullanabileceği ise ayrı bir çalışmanın konusu olabilecek kadar geniş ve zor epistemolojik incelemeleri gerektirmektedir.

³ Verinin doğrulanması veya yanlışlanması kabul ettiğimiz bilim felsefesine göre değişmektedir ancak çağdaş bilim felsefesinde psikolojinin yararlanabileceği çalışmalardan ziyade fizik gibi doğa bilimlerini temel alan kuramlar ortaya atılmaktadır. Bu nedenle psikolojiye özgü bir bilim felsefesi bulmamız da zorlaşmaktadır. Örneğin psikolojinin bir doğa bilimi mi yoksa bir tür sosyal bilim mi oluşuna karar veremeyişimiz hangi bilim felsefesi kuramından yararlanabileceğimizi de değiştirmektedir.

3. Eş Ölçümlü Olmama Problemi

Kuhn'un (2021) ortaya attığı eş ölçümlü olmama (*incommensurability*) kavramı en temelde bilimsel paradigmlar arasındaki epistemik uyumsuzlukların bilime nasıl etki ettiğini göstermektedir. İki farklı bilimsel paradigma arasında bilimsel açıklamalarla ilgili bariz uyumsuzluklar gözlemlendiğinde aynı şeyi farklı şekillerde açıklayan bu iki paradigmda bir tür eş ölçümlü olamama problemi açığa çıkar. Bunun en basit örneklerinden birisini psikanaliz ve psikanalizle nörobilim ilişkisinde görebiliriz: Aynı olguyu inceleyen psikanaliz ve nörobilimin epistemik uyumsuzlukları bu iki disiplinin birbiriyle asla eş ölçümlü olamayacağı fikrini uyandırır. İnsanın bilinçdışı süreçlerine farklı metodolojilerle yaklaşan biyolojik bir bilim olan ve fiziksel metodolojileri kullanan nörobilim nasıl birbiriyle tutarlı sonuçlar doğurabilir? Bu sorunun cevabını nöropsikanaliz vermeye çalışır. Nöropsikanalize göre aslında psikanaliz ve nörobilim aynı şeyi inceleyen iki farklı disiplindir (Solms & Turnbull, 2013). Ancak psikanaliz insana dair bir anlam faaliyeti iken nörobilim daha çok insana dair açıklamalarda bulunmaktadır (Tura, 2005). Bu durumda aynı şeyi anlamak ve açıklamak farklı metodolojik meseleler olarak karşımıza çıkar.

Nöropsikanalizin tarihsel temelleri psikanalizin kurucusu Freud'un meslekteki erken yıllarına kadar uzanmaktadır. Bir nörolog olan Freud'un insan zihnini nörobiyolojik bir perspektifte anlaşılabilmesi için bazı girişimleri olsa da o zamanının bilimsel engelleri nedeniyle (Freud nörolog olarak mesleğini icra ederken nöronun yapısı henüz yeni keşfediliyordu) bu proje yarım kaldı. Ölümünden sonra yayımlanan bazı mektuplarında bu projenin taslakları açığa çıktı ve bunlar Bilimsel Bir Psikoloji Projesi başlığıyla yayımlandı. Bu taslaklarda Freud'un insan zihnine dair nörobilimsel bazı düşünceler geliştirdiği ancak bunları derinleştirmedeği görülür, yine de yazdığı yapıtların çoğuna biyolojiye olan ilgisini es geçmez ve satır aralarında psikanalizin sağladığı olanakların bir gün biyolojik disiplinler tarafından açıklanacağı öngörüsünde bulunur. Hayatı boyunca psikanalizin bir bilim olduğu konusunda direten Freud için psikanalizin biyolojik temelleri daima önem arz etmiştir.

Freud'dan sonra Fransız psikiyatr Henri Ey de nörobilim ile psikanalizi birbirine bağlayabilecek bir teori öne sürmüştü, bu düşünceler dizisi bugün Organo-dinamik Teori olarak bilinmektedir (Tura, 2005). Ancak Tura'nın (2005) belirttiği üzere Organo-dinamik Teori'de de bir tür eş ölçümlü olmama problemi bulunmaktadır, Ey kendi teorisinde bilinç problemini görmezden geldiği için psikanalizle nörobilimi bağdaştırmakta güçlük çekmektedir. Özetle insanı anlamaya çalışan psikanaliz ile insanı açıklamaya çabalayan nörobilim nasıl bağdaştırılır sorusuna Ey doyurucu bir cevap verememektedir. Ey'in teorisinden sonra Solms ve

Turnbull'un (2013) ortaya attığı nöropsikanaliz akımı bilinç problemiyle de ilgilenir ve bilincimizin beynin alt katmanlarında yer alan pontik çekirdeklerden köken aldığını savunur. Ancak bilince dair bu tarz bir indirgemenin ne kadar doğru olduğu tartışılmaya müsaittir çünkü pontik çekirdeklerde aktive olan bilincimiz nasıl fenomenal yaşantılar üretir sorusunun cevabı eksik kalmaktadır.

Görüldüğü üzere psikanaliz ve nörobilim arasındaki eş ölçümlü olmama probleminin temelinde anlamak ve açıklamak arasındaki uyumsuzluk yatmaktadır. Bir olguyu açıklamak için onu anlamak zorunludur ancak anladığımız her şeyi açıklayamadığımız da bariz bir gerçektir. Bu durum psikolojiye de yansır. Anlamak ve açıklamak kavramlarının önemi psikolojinin sınıflandırılma sorunuyla ilişkilidir: Eğer psikolojinin bir şeyleri açıklama kapasitesi varsa bu psikolojiyi bir doğa bilimi yapacaktır çünkü doğa bilimleri doğada gerçekleşen olgulara bir yorum getirmekten ziyade evrensel bir açıklama getirebilmek için uğraşmaktadırlar. Öte yandan sosyal bilimler beşeri olgular hakkında nesnel yorumlamalara ulaşma gayesindedir. Psikolojinin hangi alanda kaldığı tartışmaları da eş ölçümlü olmama probleminin psikolojide geçerli olduğunun bir göstergesidir. Örneğin bilişsel psikoloji doğa bilimsel yöntemlerden faydalanırken sosyal psikoloji tamamen sosyal bilimlerin metodolojisiyle işlemektedir. O halde genel (bir bilim) olarak psikoloji hangi sınıfta yer alır? Psikoloji iki sınıf arasında bir köprü görevi mi görmektedir ve eğer öyleyse ne zamana kadar bir köprü olarak kalacaktır?

Psikoloji ontolojik ve epistemolojik meselelerini çözdüğünde eş ölçümlü olmama probleminin doğurduğu anlamak ve açıklamak arasındaki ikilemi de çözebilecek materyallere sahip olabilir. Psikolojinin farklı metodolojileri ve araştırma nesnelere bunları anlamak ya da açıklamak arasında kalabilir veya her ikisini birden yapabileceğimiz bir yol gösterebilir. Tura'nın (2016: 136) biyofonksiyonalizm adını verdiği bir düşünce bu problemi aşmak için önemli bir teorik zemin olabilir. Buna göre insana dair açıklama sunan iki farklı açıklama tarzı vardır, sebep-gerekçe veren açıklamalar insana dair normatif bir açılım sunar ve anlamaya dayalı olarak ilerler, öte yandan nedensel açıklamalarsa fizik bilimi bünyesinde kalan açıklamalardır. Tura'ya göre insanın sebep-gerekçe veren açıklamalarla açıklanan davranışları aslında beynin nöral faaliyetlerinin kendini davranışta gösterme durumudur ve bu sayede sebep-gerekçe veren açıklamalarımız nörobiyolojiye uygun bir şekilde natüralize edilebilmeye müsaittir (Çavuş, 2021: 100).

Ayrıca psikolojideki eş ölçümlü olmama problemi yalnızca nörobilim ve psikanaliz arasında değil çoğu psikolojik kuramda karşımıza çıkar. Örneğin psikolojide hakim bir terapi tekniği olan Bilişsel Davranışçı Terapi (BDT) ile psikanaliz arasında da temel benzerlikler olsa da bambaşka kavramlarla işlemekte ve tamamen

farklı teknikleri uygulamaktadırlar. BDT'deki "otomatik düşünce" kavramının psikanalizdeki "bilinçdışı" kavramıyla bir benzerliği olsa da bilinçdışı öge psikanalitik tekniğin temel nesnesi iken BDT için temel nesne otomatik düşünceler değil his-biliş-davranış üçlemesidir. Ayrıca bu iki nesnenin hem oluşumları hem de açılımları birbirlerinden tamamen farklıdır. Öyle ki bilinçdışını kabul etmeden BDT uygulamak imkansız değildir, aynı şekilde davranışlara hiçbir önem atfetmeden psikanaliz uygulamak da mümkündür.

4. Özne-Nesne Problemi

Psikolojideki özne-nesne problemi felsefi zombi terimiyle bağlantılı olarak ilerler. Felsefi zombi davranışta bizimle birebir aynı olan ancak herhangi bir fenomenal yaşantı deneyimlemeyen bir insan metaforudur ve bir tür felsefi kurgu olarak epifenomenalizmi savunmak için oluşturulmuştur.

Epifenomenalizme göre nöral faaliyetlerimiz fenomenal deneyimlere neden olur ancak fenomenal deneyimlerimizin nöral faaliyetlerimiz üzerinde hiçbir etkisi bulunmaz. Bu durumda nöral faaliyetler farklı bir ontolojik statü olan fenomenal deneyimlerimizin doğrudan sebebidir ancak bu fenomenal deneyimler ontolojik olarak nöral faaliyetlerimizle özdeş olmadığı için epifenomenalizm düalist bir kuramdır (Çavuş, 2021: 29-30).

Özne-nesne problemi de insanın bir özne mi yoksa bir nesne mi olduğuna karar veremeyişimizin doğurduğu psikolojinin temel felsefi problemlerinden birisidir. Bu demektir ki felsefi zombiler mümkünse fiziksel olarak açıklanabilecek bir duruma sahiplerdir ve bu durum onları bir nesne yani maddenin ta kendisi yapar. Ancak insanların fiziksel olarak açıklanamayan fenomenal yaşantıları insanı bir nesne olmaktan fazlası mı yapmaktadır? Bizler birer özne miyiz yoksa nesne miyiz ikilemi psikolojinin neyi nasıl incelemesi gerektiğine dair bir kafa karışıklığı yaratır. Psikoloji beşeri bir bilim olarak insanın belirli bir durumunu inceleyebilir, ancak insan nedir sorusu hala psikoloji için büyük önem arz eder. Bu halde bizlerin ne olduğuna yönelik felsefi bir soruşturma özne-nesne problemini açığa çıkarır.

Rasyonel fail mefhumu Descartes'tan beri süregelen düalist bir tez olma özelliğini taşır. Davranışlarımızın sebebi beynimizin içindeki küçük bir insanın kararları mıdır yoksa bu davranışlarımız türün kendine özgü davranışı içerisinde evrimsel olarak ortaya çıkan bir fenomenal kendilik yaşantısıyla beraber mi gelişir? Şüphesiz bu sorunun cevabı materyalist bir açıdan evrim kuramına uymak durumundadır. O halde aslında rasyonel bir failin yani bu durumda öznenin var olmadığını kabul etmemiz gerekir. Tura'nın (2011) felsefi olarak ileri sürdüğü tezler bize sandığımız şekilde bir öznenin var olmadığını göstermektedir: İnsan bir doğa

olayı olarak öznesiz bir sürecin ürünüdür. Davranışlarımız bir öznenin kararları sonucu oluşmaz, beynin girdi-çıkı işlemlerinin ve öznesiz enformasyon proseslerinin bir sonucu olarak gerçekleşir. Psikolojide de benliğin yani kendilik dediğimiz fenomenal yaşantının aslında bir tür yanılısma olduğuna dair pek çok deneysel veri bulunmaktadır (Hood, 2019).

Ancak yaşadığımız süre boyunca bize eşlik eden bu benliğin aslında bir yanılığdan ibaret olduğunu nasıl kolay bir şekilde kabullenebiliriz ki? Eğer bir nesne isek hayatın bir anlamı kalır mı? Bu sorular felsefi olarak önem arz etse de psikolojinin bu sorulara verebilecek bir cevabı yoktur ve olmayacaktır. Yine de bu yanılığın nasıl ortaya çıktığını, her davranışımıza o davranışı gerçekleştirmiş gibi yaşantıladığımız bir fenomenal deneyim olan kendiliğin nasıl eşlik ettiğini bilimsel perspektiften bir cevap verebiliriz. Bu durum aslında Lacan'ın öznesi ile bağlantılı bir öge barındırmaktadır, Lacan'a göre özne sosyal dünyamızın bizdeki bir yansımasıdır, özne bir kurgudan ibarettir. Bu Lacancı tezin nörobiyolojik bir yorumunu geliştirebilmek de mümkün olabilir (Özel, 2021).

5. Bilinç Problemi

Bilinç problemi felsefe tarihinin hemen hemen her noktasında görebildiğimiz, çağdan çağa farklı varyantlarla karşımıza çıkan insana dair en temel ve en zor problemlerden birisidir. Eskiden bu problemi bir tür zihin-beden çatışması olarak ele alan filozoflar zihin ve bedenin birbirleriyle nasıl bir ilişkisinin olduğunu sorgulamaktaydılar. Günümüzde pozitivism ve materyalizm sayesinde bilimin daha çok ön planda tutulmasıyla zihin-beden sorunu bilimsel bir problematiğe evrildi ve fenomenal yaşantılarımız ile nöral faaliyetlerimiz arasındaki ilişkiyi irdelemeye başladı. Modern bilimde ve felsefe camiasında bilinç problemi kısaca şu şekilde özetlenebilir: Beynin tamamen fiziksel süreçleriyle gerçekleşen nöral faaliyetleri nasıl ve neden fenomenal bir yaşantı meydana getirir? Maddi gerçeklik nasıl manevi bir anlama bürünür? Bu sorunun kökeninde elbette insana dair açıklayamadığımız ancak anlamaya çabaladığımız bir durum yatar.

Psikolojinin bilinç mefhumuna bakışı felsefi değil bilimseldir, bilinç beynimizin bir ürünü olarak bizim için sürekli bir deneyimleme süreci meydana getirir. Ancak terminolojide bilincin pek çok farklı anlama sahip olması onu bir problem olarak kavrayışımızı zorlaştırmaktadır, sözgelimi bilinç derken öznelliği (*subjectivity*) mi, uyanıklık halini mi veya farkındalığımızı mı kastettiğimiz aslında bir tür kafa karışıklığından ibarettir. Örneğin Solms ve Turnbull'un (2013) bilinci pontik çekirdeklere indirgemesi bilinci bir tür uyanıklık durumu olarak kavramalarının sonucudur. Oysa bilinç probleminde kastedilen daha çok öznelliğimizdir. Beyinde bir

özne yoktur ancak beyin bir öznel deneyim oluşturabilmektedir. Bu durum nasıl ve neden meydana gelir sorusu da psikoloji felsefesinin ilgilendiği bir problemdir.

Günümüzde pek çok filozof ve bilim insanı bu sorunu çözebilmek için bazı felsefi ve bilimsel kuramlar geliştirmişlerdir. Psikolojinin bu soruyla ilgilenmesi ise daha çok nörobilim ile kurduğu ilişkide kendisini gösterir. Bilinç problemiyle ilgilenen Patricia Churchland (2019) psikolojinin fizik gibi bir bilim olmadığını, ancak psikolojinin nörobilimle birlikte evrilerek bilinç dediğimiz durumun fiziksel bir açıklamasını yapabileceğini belirtir. Churchland için psikoloji ve nörobilim birlikte evrilecektir, bu durumun bir diyalektiğe benzediğini söylemek de yanlış olmayacaktır. Psikoloji ve nörobilimin diyalektiği sayesinde psikolojide bilinç problemiyle uğraşabilmemiz mümkün gözükmektedir. Tura'nın (2011) diyalektik materyalist yorumu buna elverişli bir teorik zemin hazırlayabilir, doğanın natüralist hermeneutik kavranışında psikoloji ve nörobilim diyalektik bir ilişki içerisinde.

Sonuç

Psikoloji felsefesinin en temel problemleri sıraladığımız bu çalışmada sonuç olarak psikolojinin potansiyel bir bilim olarak felsefeden sandığımız kadar başarılı bir şekilde kopuş yapamadığını gösterebildiğimi umuyorum. Psikolojiye yönelik eleştirilerin yapıcı yorumlar olmasından yanayım. Bir psikolog adayı olarak bilimlerle felsefe arasındaki ilişkinin psikolojide diğer bilimlere oranla biraz daha farklı işlediğini düşünüyorum ancak bunu eleştiri kavramına dair bir klişe olan kötü yorum perspektifinden ifade etmemekten yanayım. Aksine psikolojinin felsefeden sandığımız gibi bir kopuşunun olmayışı bize uğruna kafa yorabileceğimiz muazzam bir problem verebiliyor: psikolojiyi daha da bilimselleştirmek. Öte yandan bilim ve felsefenin karşılıklı etkileşimini göz önüne aldığımızda bir bilimin felsefeden asla tam bir kopuş gerçekleştiremeyeceği kanaatindeyim. O halde aslında psikolojinin felsefeden kopması da imkan dahilinde olmamalıdır.

Son olarak değinmem gerektiğini düşündüğüm konu elbette bilim ve felsefe arasında sıklıkla karşımıza çıkan terminolojik kafa karışıklıklarıdır. Bachelard ve onun düşüncelerini genişleten Althusser'in düşüncelerine göre bir bilimin dilini gündelik dilden koparmamız gerekmektedir (Çavuş, 2021). Ancak bilimin dilini felsefi dilden koparmak oldukça zor bir problemdir. Yine de felsefenin içerisinde konumlanan kavramların bilimsel olarak aynı anlamı karşılamaya çalışan ancak bunu sıklıkla beceremeyen başka bilimsel karşılıkları olabilir. Bunu zihin-beden sorununun bilinç problemine dönüşmesinde de veya sadece bilinç kavramının hem bilimsel hem de felsefi olarak pek çok anlama gelmesinde görebiliriz. Kanımca felsefi bir problemi bilimsel olarak açıklarken psikolojinin çektiği en büyük sıkıntılardan birisi de bu

terminolojik hatalardan kaynaklanmaktadır. Psikoloji felsefesinin temel problemlerini irdelemeye çalışan bu makalede bu problemi ele almama sebebin bunun yalnızca psikolojiyi değil bir bütün olarak bilimi etkileyen bir anlam sorunu olmasıdır. Bununla birlikte burada ele alınan bütün problemler daha geniş başka çalışmaların temel konusu olabilmeye müsaittir.

Referanslar

- Arkonaç, Sibel A., 2016, *İnsan İnsan İçinde*, İstanbul: Hiperlink Yayınları.
- Bachelard, Gaston, 2008, *Yeni Bilimsel Tin*, Çev. Alp Tümertekin, İstanbul: İthaki Yayınları.
- Churchland, Patricia, 2019, *Nörofelsefe*, Çev. Özge Yılmaz, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Çavuş, Beyza Nur, 2021, *Çağdaş Zihin Felsefesinde Ontolojik Nöro/Fenomenal Özdeşlik Tezi ve Eleştirisi*, İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Guillin, Vincent, 2004, "Théodule Ribot's ambiguous positivism: Philosophical and epistemological strategies in the founding of French scientific psychology" *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 40(2): 165-181.
- Hempel, Carl G., 1963, "Explanation in science and in history (selections)" Reprinted in Jonathan Dancy and Constantine Sandis (eds.) *Philosophy of Action: An Anthology*. Malden: Blackwell Publishing, Ltd., 263 – 269, 280–288.
- , 2021, *Doğa Bilimi Felsefesi*, Çev. Cengiz İskender Özkan & Talip Kabadayı, Ankara: Nobel Yayınları.
- Hood, Bruce, 2019, *Benlik Yanılsaması*, Çev. Eyüphan Özdemir, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Kuhn, Thomas, 2021, *Bilimsel Değerimlerin Yapısı*, Çev. Nilüfer Kuyaş, İstanbul: Kırmızı Yayınları.
- Lacan, Jacques, 2022, *Freud'un Teorisinde ve Psikanalizin Tekniğinde Ben*, Çev. Savaş Kılıç, İstanbul: Metis Yayınları.
- Lakatos, Imre, 2014, *Bilimsel Araştırma Programlarının Metodolojisi*, Çev. Duygu Uygun, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Marx, Karl ve Engels, Friedrich, 1992, *Alman İdeolojisi [Feuerbach]*, Çev. Sevim Belli ve Ahmet Kardam, Ankara: Sol Yayınları.
- Özel, Emir H., 2021, "Lacanyen Nöropsikanaliz ve Zihin Kuramı Bağlamında Kendiliğin Oluşumu: Bir Hipotez Çalışması" *Psikoteori Dergisi*, 2(1): 31-52.
- Özkan, Cengiz İskender, 2020, *Bilim Felsefesi*, İstanbul: Say Yayınları.
- Panksepp, Jaak, 2017, *Afektif Nörobilim*, Çev. Süheyla Ünal, İstanbul: Alfa Yayınları.
- Solms, Mark ve Turnbull, Oliver, 2013, *Beyin ve İç Dünya*, Çev. Hakan Atalay, İstanbul: Metis Yayınları.

- Tez, Müjgan, 2017, "Gerçekliğin İstatistiklerle Doğru (Bilimsel) Yansıtılması İle Gene İstatistiklerle Çarpık Yansıtılması Olasılıkları Somut Verilerek Nasıl Açıklanabilir?" Alaattin Şenel (ed.) *50 Soruda Bilim ve Bilimsel Yöntem*, İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 88-92.
- Teo, Thomas, 2017, "Eleştirel Psikolojide Felsefi Meseleler," Fox, Prilleltensky ve Austin, editörler, *Eleştirel Psikoloji*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Trafimow, David, 2018, "An a priori solution to the replication crisis" *Philosophical Psychology*, 31(8): 1188-1214.
- Tura, Saffet Murat, 2005, "Nöropsikanaliz" *İmago*, 2, 7-33.
- , 2011, *Madde ve Mana*, İstanbul: Metis Yayınları.
- , 2016, *Beynin Gölgeleleri*, İstanbul: Metis Yayınları.
- Vigotski, Lev, 2021, *Psikolojideki Krizin Tarihsel Anlamı*, Çev. Şükrü Alpagut, İstanbul: Yordam Kitap.